

УДК 94 (477)
“1940 / 1950” – 058. 243. 4
С 31

Михайло СЕНЬКІВ

**ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ
(кінець 40 – початок 50-х рр. ХХ ст.)**

У статті показано, що колгоспний лад створив розгалужену систему експлуатації селянства. Позбавлені власності селяни закріплювалися за колгоспами. Проаналізовано основні форми і методи зиску колгоспного селянства: цінова та податкова політика, адміністративні важелі, символічна платня за трудодень, підсобне господарство, соціалістичне змагання тощо.

Ключові слова: колгоспне селянство, податкова політика, підсобне господарство, експлуатація.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення механізму функціонування тоталітарної системи в аграрному секторі та її демонтажу в умовах утвердження ринкової економіки. Досліджена проблема пов’язана з кафедральною темою “Соціально-політичні процеси на західно-українських землях у ХХ ст.”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події, що відбувалися на теренах західноукраїнських земель у досліджуваний період висвітлені у працях В. Барана [1], І. Біласа [2], А. Кентія [8], Ю. Киричука [9], О. Ленартовича [15], А. Русначенка [22], Б. Яроша [27], колективній монографії “Історія українського селянства” [7] та ін., які висвітлюють соціально-політичні процеси др. пол. 40 – на поч. 50-х рр. ХХ ст. у західному регіоні України.

У монографії “Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр.” О. Ленартович зобразив складний процес упровадження нової системи господарювання на селі. В. Баран звертає увагу на те, що “Дуже мало вихідців з місцевого населення працювало на керівних посадах у радянських господарських, земельних і заготівельних органах” [1, 38]. Автор зазначає, “процес колективізації сільського господарства проходив з великими труднощами, зустрічав опір з боку Української Повстанської Армії” [1, 61]. Ю. Киричук у “Нарисах історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х рр. XX ст.” аналізує боротьбу ОУН-УПА проти комунізації краю. Б. Ярош у розвідці “Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30 – 50-х років XX ст.” досліджує перебіг утвердження антигуманних засад влади. А. Русначенко у книзі “Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках” розкриває боротьбу українського, білоруського та прибалтійських народів проти тоталітарного режиму. Автор стверджує, що влада прагнула перетворити колгоспи на “свою опору, зокрема й проти збройного підпілля... У колгоспи найбільше подавалися переселенці з Польщі, які, перебуваючи часто з дітьми на руках, дуже залежали від милості держави” [22, 362]. Ю. Шаповал наголошує: “Штучно колективізоване селянство зіткнулось із значними проблемами” [26, 349].

Мета статті – з’ясувати специфіку функціонування колгоспного ладу і його антигуманну спрямованість на теренах західного регіону України зазначеного періоду.

У др. пол. 40 – на поч. 50-х років XX ст. у західноукраїнському селі тоталітарний режим здійснив насильницьку колективізацію, яка супроводжувалася жорстокістю, страхіттям і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Сотні тисяч селян були відчужені від приватної власності. У жертву сталінській доктрині соціалізму було принесено долі багатьох невинних людей, знищено одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

Колгоспний лад був централізованою системою експлуатації селянства, а його складовим сегментом – цінова політика. Обов’язкові поставки державі здійснювалися за твердими,

багатократно нижчими від собівартості цінами, встановленими державою. Примусова колективізація супроводжувалася збільшенням хлібозаготівель, незважаючи на те, що довоєнний рівень виробництва сільського господарства не був відновлений. У 1940 р. у Волинській області валовий збір зерна та державні закупки склали відповідно 543,9 тис і 53 тис тонн, то у 1950 р. – 487 і 147 тис тонн, у Львівській – 684,6 і 56,2; у 1950 р. – 609,7 і 155,2 тис тонн [21, 14].

Селяни змушені були віддавати останні запаси, аби план хлібозаготівлі був виконаний. У вересні 1948 р. Волинський обком КП(б)У та облвиконком рапортували ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР про виконання плану хлібозаготівлі. Йшлося про те, що колгоспи і селянські господарства Волинської області достроково, до 20 вересня 1948 р., виконали річний план хлібозаготівлі на 100,5%. Це було на 3 524 тис пудів більше, ніж у довоєнний період 1940 р. [25, 477].

Основною формою оплати праці в колгоспі був трудовень. Розміри виплат за трудовні визначалися у кінці господарського року та залежали від тієї частини продукції, яка залишалася після всіх обов'язкових відрахувань для державних поставок. Тому нараховували мізер. Середня виплата за трудовень 1947 р. декларувалася 2,9 крб. грошима (без Закарпатської області), 3,1 кг зерном, 0,7 кг картоплю, 0,5 кг овочами (без Станіславської й Тернопільської областей) [II, арк.19]. Колгосп “Ленінський шлях” Яблунівського району Станіславської області мав видати за трудовень 1,1 кг зерна, ім. Шевченка Гвоздецького району – 1,6, ім. Шевченка Обертинського району – 1,7 [18, 220].

Насправді селяни не одержували навіть цієї мізерної плати, оскільки колгоспи після розрахунків з державою неспроможні були виплатити їм зароблене. У 1949 р. в західних областях у 87 колгоспах (4%) не видали зовсім зерна на трудовні, а грошей – 504 (21%) господарств. На початку 50-х років ХХ ст. справа не поліпшилася. У 1952 р. 30% колгоспів видали за трудовень менше ніж 1 кг зерна, у 18% – селяни зовсім не одержали, а четверта частина грошей узагалі їм не нараховувалася [26, 349].

Часто виплата за трудовні була фіктивною. Колгоспників примушували розписуватися у платіжних відомостях за нібито одержану платню, якої або не давали зовсім, або у значно

менших (від зазначених у документах) розмірах. У колгоспі “Шлях Леніна” Горохівського району Волинської області 1951 р. селянам не виплатили за вироблені трудовні 11 723 крб., а наступного року – 125 ц зерна [27, 118].

Поодинокі колгоспи нараховували за трудовень 4 – 6 кг хліба. Наприклад, у колгоспі “Червона зірка” Велико-Глибочького району Тернопільської області у 1950 р. селянам виплатили 6 кг хліба за трудовень, а в колгоспі ім. Леніна Маневицького району Волинської області – 5,5, у колгоспі “Перше травня” Снятинського району Станіславської області – 6,0 [1, арк. 6; 19, 6 жов.].

Такі факти сталінська пропагандистська машина широко рекламувала. З ідеологічних міркувань свідомо завищувалася платня передовикам виробництва, формувався їх культ, який мав стати прикладом для інших колгоспників. Проте цей пропагандистський трюк не міг дати якихось вагомих результатів.

Оскільки платня селянина мала символічний характер, вони були змушені жити, загалом, за рахунок підсобних господарств. Зразковий “Статут колгоспів”, ухвалений ще 1935 р., дозволяв кожному селянинові мати невелику ділянку землі для власного користування, обсягом від чверті до половини гектара, а також невелику кількість домашньої худоби: одну корову, до двох голів молодняка, одну свиню тощо [23, 31 – 32].

В особистому підсобному господарстві проходило відтворення робочої сили для колгоспів і вироблялася значна частка сільськогосподарської продукції. Наприклад, м’яса й картоплі підсобні господарства продукували 70%, молока – майже 80, яєць – 90, фруктів – 60, овочів – 30 [17, 59]. До порівняння: робота в колгоспі давала селянину близько 5% грошових доходів, 35% – зернових, 1% – м’яса та сала, 0,5% – молочної продукції [5, 12].

Комуністична влада розглядала підсобні господарства як тимчасове явище. Вважалося, що у процесі розвитку колгоспного виробництва підсобні господарства – носії приватновласницької психології – поступово зникнуть. Тому провадилася жорстка політика щодо особистих господарств. 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б) ухвалила постанову “Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах”, яка зобов’язувала місцеві органи влади вилучити у

селян надлишкові ділянки землі, що перевищували встановлені державою норми землекористування [14, 465].

Правляча верхівка хотіла в такий спосіб послабити ці господарства та змусити селян інтенсивніше працювати у колгоспах. На березневому пленумі ЦК КП(б)У у 1947 р. М. Хрущов рапортував, що за півроку після постанови колгоспам повернуто 581 тис га землі. У Дрогобицькій області, наприклад, колгоспам було передано 1 549 га землі, 118 коней, 221 голову великої рогатої худоби, понад 30 тис крб. [13, 127]. Значну частину цієї площі становили землі, відрізані від присадибних ділянок селян, як такі, що перевищували встановлені норми.

Підсобні господарства виступали сегментом розгалуженої системи зиску й експлуатації селянства. Їхня самостійність була ілюзорною. Держава проводила щодо них грабіжницьку податкову політику. Кожний селянський двір мав платити податок за землю, худобу, а також постачати державі за символічними цінами встановлену кількість м'яса, молока, яєць, шерсті та інших продуктів. У багатьох районах був встановлений податок і на кожне фруктове дерево, незалежно від того, давало воно урожай чи ні [3, 407]. Щоб якимось зменшити податки, селяни змушені були вирізати худобу, вирубувати плодові дерева, а часом і зовсім згортати особисте господарство, яке ставало збитковим [5, 13].

Однією з основних форм гноблення селянства було соціалістичне змагання. Матеріально-технічна база колгоспів була слабкою, тому нарощення сільськогосподарського виробництва тоталітарна влада прагнула компенсувати за допомогою трудового ентузіазму селянина.

Компартія намагалася охопити соцзмаганням якнайбільше сільських трудівників. Змагалися між собою області, райони, МТС, колгоспи, бригади, ланки, ферми, окремі трудівники. Так, у Дрогобицькій області 1947 р. були охоплені соцзмаганням 20 колгоспів, 21 МТС, 16 рільничих бригад, 53 ланки, 38 тракторних бригад, у Станіславській – відповідно: 29, 25, 32, 77, 32. У Чернівецькій області в соцзмаганні у 1948 р. брали участь 16 тис колгоспників, 1949 р. – 55 тис, 1950 р. – 102 тис [12, 63].

Владні органи з метою активізації участі колгоспників у соцзмаганні залучали і моральні стимули – нагородження

передовиків орденами й медалями СРСР, занесення на дошку пошани, оголошення подяк тощо. За 1946 – 1950 рр. у західних областях України 82 колгоспникам було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці і 5 тис трудівників села були нагороджені орденами та медалями СРСР [28, 121].

Колгоспні передовики, в основному, були сумлінними та вправними працівниками, майстрами своєї справи. Серед них – Пенчо Пенчів та Анна Ладані з Закарпаття, Петро Бабій і Стефанія Кошель із Тернопільщини, Олександра Хорбут й Ірина Бабич із Буковини, Федора Безугла та Уляна Баштик із Львівщини та багато інших.

Трудове суперництво приносило деякі результати. Окремі господарства, бригади, ланки і колгоспники досягали непоганих показників. Так, у колгоспі ім. І. Франка Козівського району Тернопільської області у 1947 р. зібрали зернових із кожного гектара по 15 ц, а озимої пшениці (на площі 58 га) – по 21 ц. Наступного року виростили урожай понад 300 ц картоплі з га ланки О. Халявко та П. Чурая з Червоноармійського і Березівського районів Рівненської області. Марія Микитей із колгоспу ім. Кірова Заставнівського району Чернівецької області у 1949 р. одержала по 629 ц цукрових буряків з га на площі 3 га, а у 1950 р. – по 646 ц з га на площі 3,5 га. Ланка Анни Ладані з колгоспу ім. Леніна Мукачівського району Закарпатської області зібрала по 231 ц зерна кукурудзи з 1 га, а на площі 8 га – по 140 ц [10, 162; 19, 18 лют.; 6, 55].

Однак це були, по-перше, поодинокі результати. Сталінська пропагандистська машина видавала одиничне за загальне. По-друге, у цей час характерною рисою була гонитва за рекордами урожайності на невеликих ділянках, які загалом не визначали рівень колгоспного виробництва. Окремі ланки, бригади вирощували високі врожаї, а колгоспи залишалися відсталими. По-третє, на місцях намагалися будь-що мати в колгоспі чи районі своїх рекордсменів, героїв. Тому їм створювали “тепличні умови”, вдавалися до приписок. По-четверте, значна частина цих “передовиків” була штучним витвором пропагандистської машини.

Усе це вело до профанації праці селян. Переможців визначали задалегідь. Їх виробничі показники “підкручували”, “напомповували”. Змагання “підмінялося” галасливістю, намаганням

виступити у пресі з найвищими зобов'язаннями [24, 230 – 231]. Багато керівників усіх рангів з кар'єристських міркувань брали для своїх адміністративно-територіальних одиниць чи виробничих підрозділів рекордні, але економічно необґрунтовані зобов'язання. І хоча все це не виконувалося, верхівка отримувала фіктивні рапорти про дострокове виконання взятих соцзобов'язань.

Міфи про виконання та перевиконання соцзобов'язань були потрібні тодішньому режимові, щоб створити ілюзію динамічного розвитку аграрного сектора, експлуатувати особисті почуття й прагнення, трудову ініціативу колгоспників. Річ у тім, що при варварському ставленні до людини авторитарна система мала у своєму арсеналі ідеологію, яка акумулювала вікові мрії людства про щастя та добробут. Ця ідеологія породжувала ентузіазм, нагромаджувала потенціал народної енергії [16, 85].

Отже, соціалістичні зобов'язання перетворилися на ідеологічне гасло, показовий елемент звіту перед вищими структурами та засіб морально-адміністративного примусу до праці. Під прикриттям фіктивних показників, яких нібито досягли окремі колгоспники, завищувались норми виробітку для решти сільських трудівників, діяв тотальний контроль, взаємоконтроль і звітність, “підштовхувались” або каралися відстаючі. Радянська система на прикладі передовиків прагнула узаконити вищий ступінь експлуатації колгоспників.

У новостворених колгоспах панувала низька трудова дисципліна: люди не хотіли задаром працювати. 32% колгоспників Львівської області не виконали встановленого мінімуму трудоднів за перший квартал 1950 р., а в межах західного регіону України – 45 [26, 349]. У колгоспі ім. Молотова (село Височне Волинської області) у 1951 р. із 320 працездатних жінок обов'язковий мінімум виробила всього одна [27, 124]. Крім того, через відсутність матеріальної зацікавленості в розвитку громадського господарства багато колгоспників, відбуваючи повинність, імітували видимість праці, трудилися як-небудь, без “душі”.

Проти “ледарів” був спрямований указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя”. Він був ухвалений на прохання уряду УРСР і ЦК

КП(б)У та мав закритий характер, не пропагувався у пресі. Указ надавав колгоспникам право порушувати на зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі “підривають” колгоспне виробництво. Зовні він нібито стимулював “демократію”, а насправді переслідував тих, хто протестував проти рабської праці або не міг трудитися у колгоспі через віковий, сімейний чи фізичний стан і зосереджувався на індивідуальному господарстві [11, 123].

У селі Довжки Турківського району Дрогобицької області, наприклад, удова Параска Романчук, захворівши через злидні, не могла виробити норму трудоднів у колгоспі. Урядники звинуватили її в саботажі. На подвір’ї з’явилася комісія. Можновладці обміряли присадибну ділянку та вирішили, що 15 арів землі одинокій жінці з чотирма дітьми забагато. Відібрали частину ріллі, переорали картопляне поле, а на ньому посіяли кок-сагіз, про який країни навіть не чули [24, 233]. Зрештою, для його культивування в західних областях України були несприятливі кліматичні умови. Однак центр бездумно зобов’язував розширювати його посіви.

Упродовж 1948 – 1950 рр. в Україні було винесено майже 12 тис “громадських вироків”. Серед них були люди похилого віку, інваліди, учасники війни і їм загрожувала депортація до Сибіру [26, 334]. Як з’ясувалося під час перевірки рішень, іноді представники влади використовували виселення для зведення особистих рахунків.

Окремим колгоспникам оголошувалися “попередження”, від них вимагали письмових зобов’язань брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. У 1948 – 1950 рр. в Україні, у т.ч. в західних областях, було ухвалено 20 тис таких попереджень. Щоправда, у наступні роки цей указ застосовувався все рідше, оскільки не давав бажаного результату: продуктивність праці в колгоспах не зростає так, як того прагнув режим [26, 334].

На селян за наказом голів колгоспів накладалися штрафи, які в 50-і роки ХХ ст. набрали масового характеру. Так, лише на одному із засідань правління колгоспу ім. Будьонного Торчинського району Волинської області оштрафовано 16 осіб. Колгоспницю І. Кондратюк оштрафували за те, що вступила у суперечку з

бригадиром. На засіданні правління колгоспу ім. Молотова цього ж району постановили: за крадіжку кількох пучків розсади у колгоспниці Г. Ярошук відрізати 0,20 га присадибної ділянки [27, 119].

Висновки. Колгоспний лад був розгалуженою системою зиску й експлуатації селянства. Цінова та податкова політика, адміністративні важелі, символічна платня за трудовень, підсобне господарство, соціалістичне змагання тощо були сегментами гноблення селянства. Кошти, одержані в аграрному секторі, перерозподілялися на користь передусім важкої промисловості та військово-промислового комплексу. Селяни жили у важких матеріально-побутових умовах.

Джерела та література

- I. ДАВО. – Ф. Р. 32. – Оп. 4. – Спр. 49.
II. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 6713.

1. Баран В. Україна : новітня історія (1945 – 1991). – К. : Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 670 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. – Кн. 2 Документи і матеріали / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – 688 с.
3. Боффа Д. История Советского Союза. Т. 2 / Д. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – 632 с.
4. Вільне життя. – Тернопіль, 1950.
5. Воронов І. Голод 1946 – 1947 рр. / І. Воронов, Ю. Пилявець. – К. : Знання, 1991. – 112 с.
6. Історія міст і сіл УРСР : Ровенська область. – К. : Гол. Ред. УРЕ. – 1976. – 655 с.
7. Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. Т. 2 / під ред. В. Смоля. – К. : Наукова думка, 2006. – 635 с.
8. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946 – 1956 рр. / А. Кентій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. – 110 с.
9. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Львів : ВЦ Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
10. Ковальчак Г.І. Подія великого історичного значення / Г.І. Ковальчак, Ю.Ю. Сливка, В.П. Чугайов. – Львів : Наукова думка, 1978. – 218 с.

11. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в 40 – 80-ті роки / Л.В. Ковпак // Україна : друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К. : Либідь, 1997. – С. 115 – 131.

12. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі / П. Когут. – Львів : Логос, 2000. – 80 с.

13. Кошарний І.Я. Радянська Дрогобиччина / І.Я. Кошарний, М.В. Підпригорщук, І.І. Гапшенко, К.І. Скрипник. – Дрогобич : Облвидав, 1957. – 220 с.

14. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Видання сьоме. Ч. III. – К. : Політвидав, 1954. – 465 с.

15. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк : Ред. вид. від. Вол. ун-ту, 1998. – 154 с.

16. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Апостроф, 1995. – 192 с.

17. Островский В.Б. Колхозное хозяйство: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты / В.В. Островский. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 220 с.

18. Радянське Прикарпаття. 1939 – 1959 рр. Документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – 535 с.

19. Радянський селянин. – К., 1946.

20. Романчук В. Я за колгосп, лише не в нашому селі / В. Романчук // Бойківська думка. – Сколе, 1997. – 18 жовтня.

21. Рубльов О.С. Згадка на сумні роковини / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К. : Принт. вид. Ін-ту історії АН УРСР, 1990. – 25 с.

22. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К. : Пульсари, 2002. – 518 с.

23. Сборник решений по сельскому хозяйству. – М. : 1969. – 630 с.

24. Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / М.В. Сеньків. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 292 с.

25. Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944 – 1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск / І. Сушик. – Дрогобич : Каменяр, 2002. – С. 474 – 485.

26. Шаповал Ю.І. Мороз перед “відлигою” / Ю.І. Шаповал // Історія України. Нове бачення. Т. 2. – К. : Україна, 1996. – С. 329 – 362.

27. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30 – 50 років ХХ ст. / Б.О. Ярош. – Луцьк : Вежа, 1999. – 182 с.

28. XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 22 – 28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду. – К. : Політвидав, 1949. – 358 с.

Сеньків Михайл. Формы и методы эксплуатации колхозного крестьянства западного региона Украины (конец 40 – начало 50-х гг. XX в.). В статье показано, что колхозный строй создал разветвленную систему эксплуатации крестьянства. Лишенные собственности крестьяне закреплялись за колхозами. Проанализированы основные формы и методы эксплуатации колхозного крестьянства: ценовая и налоговая политика, административные рычаги, символическая оплата за трудодень, подсобные хозяйства, социалистическое соревнование и т. п.

Ключевые слова: колхозное крестьянство, налоговая политика, подсобное хозяйство, эксплуатация.

Senkiv Mykhailo. Forms and methods of exploitation of the collective farms peasantry in the western Ukrainian region (the end of 40s – the beginning of 50s of the 20th century). In this article it has been shown that the collective farm order formed a wide system of exploitation of peasants. Without property, the peasants were attached to the collective farm. The main forms and methods of oppressing the peasants: price and tax policy, administration levers, symbolic payment for a working day, farms and socialistic competition, etc. have been analyzed.

Key words: collective farm, peasantry, grain purchases, working day, socialist emulation, exploitation.